

संगमेश्वर स्वायत्त महाविद्यालय, सोलापूर
नॅक मूल्यांकन ए ग्रेड ३.३९ सीजीपीए

लोकशाही, निवडणुका आणि सुशासन

पदवी पहिल्या वर्षातील सर्व विद्यार्थ्यांसाठी अनिवार्य अभ्यासक्रम
सत्र दुसरे २०२०-२०२१
अभ्यास साहित्य

ऋतुराज बुवा
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख

संगमेश्वर स्वायत्त महाविद्यालय सोलापूर
लोकशाही, निवडणुका आणि सुशासन
अभ्यासक्रमाविषयी माहिती

- विद्यापरिषदेच्या २ जुलै २०२० रोजी झालेल्या बैठकीत लोकशाही निवडणुका आणि सुशासन या विषयाचा अभ्यासक्रम मंजूर करण्यात आला. पदवीच्या पहिल्या वर्षातील सर्व विद्यार्थ्यांना हा अभ्यासक्रम अनिवार्य आहे.
- हा पायाभूत अभ्यासक्रम २०२०-२०२१ या शैक्षणिक वर्षापासून लागू होईल.
- या अभ्यासक्रमाची परीक्षा पदवीच्या पहिल्या वर्षाच्या दुसऱ्या सत्रात घेतली जाईल. प्रत्येकी १ गुण असलेले ५० बहुपर्यायी प्रश्न विचारले जातील.
- प्रत्येक विद्यार्थ्याला पदवी मिळवण्यासाठी या अभ्यासक्रमात उत्तीर्ण होणे आवश्यक आहे.

संगमेश्वर स्वायत्त महाविद्यालय, सोलापूर
लोकशाही, निवडणुका आणि सुशासन
अभ्यासक्रम

अभ्यासक्रमाचा उद्देश: विद्यार्थ्यांना लोकशाहीचे महत्व समजावे यासाठी हा अभ्यासक्रम सुरु करण्यात आला आहे. यातून विद्यार्थ्यांना लोकशाहीचे घटक समजतील आणि लोकशाही प्रक्रियेत व्यक्तीची भूमिका काय असावी याची जाणीव होईल. लोकशाहीचे विविध पैलू आणि राज्यसंस्थेच्या विकासातील त्याचे महत्व विद्यार्थ्यांना कळेल. या अभ्यासक्रमातून प्रेरणा घेऊन विद्यार्थ्यांनी स्वतः मतदार म्हणून नोंदणी करावी तसेच आपल्या परिसरातील नागरिकांना मतदार नोंदणीसाठी प्रोत्साहन द्यावे. यातून नागरिकांचा निवडणूक आणि राजकीय प्रक्रियेतील सहभाग वाढू शकेल.

घटक १ : लोकशाही

- लोकशाहीचे विविध पैलू - सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय
- विकेंद्रीकरण - तळपातळीवरील लोकशाही
- लोकशाहीपुढील आव्हाने - महिला आणि समाजातील वंचित घटक

घटक २: निवडणुका

- ७३ आणि ७४ वी घटनादुरुस्ती - स्थानिक पातळीवरील संस्था आणि राज्य निवडणूक आयोगाची भूमिका
- स्थानिक संस्था निवडणुका - शहरी आणि ग्रामीण
- निवडणूक प्रक्रियेतील व्यक्तीची कर्तव्ये

घटक ३: सुशासन

- अर्थ आणि संकल्पना
- शासन आणि सुशासन
- भारतातील सुशासन

संदर्भ पुस्तके :

गोडबोले सुजाता (अनुवादित), २०१५, *हरवलेले सुशासन*, पुणे, विश्वकर्मा पब्लिकेशन्स
लेले चित्रा (अनुवादित), २०१०, *भारतीय लोकशाही : अर्थ आणि व्यवहार*, पुणे, डायमंड
पब्लिकेशन्स
साठे शारदा (अनुवादित), २०१७, *गांधीनंतरचा भारत: जगातील सर्वात मोठ्या
लोकशाहीचा इतिहास*, ठाणे, मॅजेस्टिक पब्लिशिंग हाऊस
सोनवणे मनोहर (अनुवादित), २०१०, *लोकशाही जिंदाबाद*, पुणे, समकालीन प्रकाशन

१. लोकशाही

अ. प्रस्तावना

'लोकशाही' हे मूळ इंग्लिश शब्द डिमॉक्रेसी चे मराठी भाषांतर. डिमॉक्रेसी हा इंग्लिश शब्द डिमॉस आणि क्रॅटोस या ग्रीक शब्दांवरून तयार झाला. डिमॉस याचा अर्थ सामान्य लोक तर क्रॅटोस म्हणजे सत्ता. सामान्य लोकांची सत्ता हा लोकशाहीचा अर्थ आहे. शासनाला लोकांशी जोडणे हा लोकशाहीचा गाभा आहे. हाच गाभा अब्राहम लिंकन यांनी केलेल्या लोकशाहीच्या व्याख्येत व्यक्त झाला आहे. लिंकन यांच्या मते, " लोकांचे, लोकांनी केलेले, लोकांसाठीचे राज्य " म्हणजे लोकशाही होय.

व्यापक अर्थाने लोकशाही मध्ये खालील बाबींचा समावेश होतो.

१. गरीब आणि वंचित लोकांच्या सत्तेची व्यवस्था.
२. असा शासन प्रकार की ज्यामध्ये लोक स्वतः प्रत्यक्षपणे राज्य करतात. यासाठी व्यावसायिक राजकारणी किंवा सरकारी अधिकाऱ्याची गरज लागत नाही.
३. अधिकार पदपरंपरा किंवा विशेषाधिकार यांच्या ऐवजी समान संधी आणि व्यक्तिगत गुणवत्ता यावर आधारित समाज.
४. सामाजिक विषमता कमी करण्यासाठी कल्याण आणि पुनर्वाटप यावर आधारित व्यवस्था.
५. बहुमताच्या सत्तेवर आधारित निर्णय प्रक्रियेची व्यवस्था.
६. अल्पसंख्य लोकांचे अधिकार आणि हित यांच्या सुरक्षेसाठी बहुसंख्यांक लोकांच्या अधिकारावर नियंत्रण ठेवणारी नियमांची व्यवस्था.
७. सार्वजनिक पदे भरण्यासाठी स्पर्धात्मक पद्धतीने जनमत आजमावणारी व्यवस्था.
८. लोकांचा राजकीय जीवनात सहभाग असून देखील जनतेचे हित जोपासणारी शासन व्यवस्था.

लोकशाहीचे प्रत्यक्ष आणि प्रातिनिधिक असे दोन प्रकार आहेत.

प्रत्यक्ष लोकशाही : यालाच सहभागी लोकशाही असेही म्हणतात. इसवी सन पूर्व तिसऱ्या शतकात ग्रीक देशातील अथेन्स या नगर राज्यात प्रत्यक्ष लोकशाहीची सुरुवात झाली. या लोकशाही प्रकारात नागरिक, नगर राज्याच्या व्यवहारात थेट सहभाग घेऊन शासनाला आपले मत मान्य करायला भाग पाडू शकत होते. या नगर राज्यात स्त्रिया आणि गुलाम सोडले तर प्रत्येक नागरिकाला राजकीय अधिकार होते. प्रत्यक्ष लोकशाही शासन (सरकार) आणि शासित (लोक) किंवा राज्य आणि नागरी समाजातील भेद नष्ट करते.

प्रत्यक्ष लोकशाहीची वैशिष्ट्ये :

- नागरिकांना आपल्या स्वतःच्या भविष्याचे नियंत्रण करण्याचे अधिकार वाढविणारी व्यवस्था कारण हा शुद्ध शासन प्रकार आहे.
- राजकीय दृष्ट्या अत्याधुनिक आणि सुजाण नागरिक घडविते.
- स्वार्थी राजकारण्यांवर अवलंबून न राहता लोकांना स्वतःची मते आणि हित याबाबत व्यक्त होण्याची संधी देणारी व्यवस्था.

प्रातिनिधिक लोकशाही

यालाच मर्यादित किंवा अप्रत्यक्ष लोकशाही असे म्हणतात. ठराविक काळानंतर घेतले जाणारे मतदान असा प्रातिनिधिक लोकशाहीचा अर्थ सांगितला जातो. पण व्यापक दृष्ट्या शासनाच्या दैनंदिन व्यवहारात पूर्ण सहभाग असा त्याचा अर्थ आहे. निवडणूक प्रक्रिया ही सरकार आणि लोक यांच्यामध्ये नाते जोडणारी रचना आहे.

प्रातिनिधिक लोकशाहीची वैशिष्ट्ये:

- लोकशाहीचा हा व्यवहार्य मार्ग आहे.
- या प्रकारात सामान्य लोकांवरील निर्णय घेण्याच्या जबाबदारीचे ओझे कमी केले जाते. राजकारणात श्रमांची विभागणी करणे शक्य होते.
- या प्रकारात शासितांना म्हणजेच लोकांना चांगले शिक्षण, तज्ज्ञांचे ज्ञान आणि अधिक अनुभव असलेल्या व्यक्तींचे मार्गदर्शन मिळू शकते.

लोकशाहीची तत्वे

१. **संमतीवर आधारित शासन** लोकशाही हा लोकांच्या संमतीवर आधारित शासन प्रकार आहे. विवेकावर आधारित संमती मिळवण्यासाठी लोकांचे मन परिवर्तन करता येते. यासाठी खुल्या चर्चेचे वातावरण आवश्यक आहे. संमती दोन स्तरांवर मिळवली जाते.

अ) विधान सभेतील लोकप्रतिनिधींकडून, जिथे विरोधी पक्षांच्या सदस्यांना आपले मत मांडण्याचा पूर्ण अधिकार असतो.

ब) सार्वजनिक पातळीवर, जिथे लोक आणि नेता यामध्ये थेट संपर्क असतो.

२. **सार्वजनिक उत्तरदायित्व** : लोकप्रतिनिधीने जनतेला उत्तरदायी असले पाहिजे असा याचा अर्थ आहे. वर उल्लेख केल्याप्रमाणे लोकशाही हा लोकांच्या संमतीवर आधारित शासन प्रकार आहे. त्यामुळे शासन लोकांना जबाबदार आणि प्रतिसाद देणारे असले पाहिजे. लोकांच्या ज्या काही आशा आकांक्षा असतील त्या शासनाने पूर्ण करण्यासाठी किंवा प्रत्यक्षात आणण्यासाठी प्रयत्न केले पाहिजेत. फक्त त्या देशाच्या संविधानात्मक चौकटीत असणे आवश्यक आहे.

३. **बहुमताचे राज्य** : आधुनिक प्रातिनिधिक लोकशाहीत शासन निवडण्यापासून ते विविध समिती गठीत करण्यासाठी निर्णय घेतले जातात. मंत्रिमंडळ, कार्यकारी मंडळे आणि इतर समिती मधून बहुमताच्या आधारे प्रश्न सोडवले जातात. कारण हा लोकशाही पद्धतीचा गाभा आहे. 'एक व्यक्ती एक मत' या तत्वाच्या आधारे राजकीय समानता साध्य केली जाते. याचा अर्थ यामध्ये कोणीही विशेष अधिकाराद्वारे विशेष दर्जाची मागणी करणार नाहीत किंवा कोणत्याही वंचित घटकांच्या मागण्या दुर्लक्षित केल्या जाणार नाहीत. तसेच धर्म, वंश, जात, लिंग, जन्मठिकाण किंवा संपत्तीची मालकी या मुद्द्यांच्या आधारे भेदभाव केला जाणार नाही. बहुमताची सत्ता हे तत्व बहुमताच्या शहाणपणावर अवलंबून असते.

चौकट १ : जनतेचे सार्वभौमत्व : याचा अर्थ लोकांची सत्ता असा होतो. राज्यसंस्थेला आणि शासनाला अधिकार देणे आणि तो टिकवून ठेवणे हे जनतेच्या संमतीवर अवलंबून असते. जनता आपल्या प्रतिनिधींमार्फत हे कार्य करते. म्हणजेच निवडून आलेल्या प्रतिनिधींकडे नव्हे तर लोकांकडे सर्वोच्च अधिकार असतात.

चौकट २ : संविधानाला सर्वोच्च स्थान : नियमांचे पुस्तक या अर्थाने संविधानाला सर्वोच्च स्थान असते, संसदेला नाही. संविधानातून येणार प्रत्येक कायदा हा इतर कायद्यांपेक्षा श्रेष्ठ असतो.

४. संविधानात्मक शासन आणि कायद्याचे राज्य: संविधानात्मक शासन म्हणजे कायद्याचे शासन. ते कोणत्याही व्यक्तीचे शासन असत नाही. बहुसंख्य लोकांची इच्छा प्रत्यक्ष कृतीत आणण्यासाठी लोकशाहीला प्रक्रिया, पद्धती आणि संस्थांची गुंतागुंतीची यंत्रणा गरजेची असते. जर कोणी कायद्याशी तडजोड केली तर प्रचंड भ्रष्टाचार आणि लोकशाहीचा ऱ्हास निश्चित असतो. यामुळे लोकशाही शासनाच्या स्थिरतेसाठी कायदा आणि संविधान याची प्रस्थापित झालेली परंपरा असणे आवश्यक ठरते.

लोकशाहीची परिमाणे : सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय
लोकशाही

सामाजिक लोकशाही

व्याख्या : भांडवलशाही आणि समाजवादी प्रक्रियांचा समावेश स्वीकारणारी लोकशाहीवादी कल्याणकारी राज्यसंस्था.

अर्थ : सामाजिक लोकशाही ही राजकीय, सामाजिक आणि आर्थिक विचारसरणी आहे. भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेच्या चौकटीत सामाजिक न्याय स्थापन करण्यासाठी तिचा आर्थिक आणि सामाजिक हस्तक्षेपाला पाठिंबा असतो. हे एक असे धोरणात्मक राज्य असते की ज्यामध्ये प्रातिनिधिक लोकशाही, उत्पादनाचे पुनर्वाटप करण्यासाठी उपाय, सार्वजनिक हितासाठी अर्थव्यवस्थेचे नियमन आणि कल्याणकारी राज्याच्या तरतुदी यांच्याशी बांधिलकी असते. सामाजिक लोकशाही ही भांडवलशाहीने जास्तीत जास्त लोकशाहीयुक्त, समानतेवर आधारित आणि एकनिष्ठ समाज निर्मितीसाठी वाटचाल करावी यासाठी उपयुक्त परिस्थिती तयार करण्याचे उद्दिष्ट बाळगते. उत्तर आणि पश्चिम युरोप मधील महत्वाच्या ठरलेल्या सामाजिक आर्थिक धोरणांशी तिचे नाते आहे. भारतात संविधानाच्या मसुदा समितीचे अध्यक्ष डॉ. बी. आर. आंबेडकर यांनी सामाजिक लोकशाहीचा आग्रहाने पुरस्कार केला.

सामाजिक लोकशाहीची मूलभूत तत्वे खालील प्रमाणे आहेत.

१. स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता : ही फ्रेंच राज्यक्रांतीची घोषणा होती. तसेच ही तीन तत्वे आजच्या लोकशाही पक्षांची मूलभूत तत्वे म्हणून ओळखली जातात.

एकोणिसाव्या शतकात भांडवलदारांच्या उदयाबरोबर या मूलभूत तत्वांची बांधणी सुरु झाली. विसाव्या शतकाच्या मध्यापर्यंत या तत्वांचा जगभर प्रभाव जाणवू लागला. राज्यसंस्था आणि समाज यांचे मूल्यमापन करण्यासाठी स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता ही तत्वे प्रमाण मानण्यात येऊ लागली.

२. संयुक्त राष्ट्रांच्या कायद्यांमध्ये प्रतिबिंब : संयुक्त राष्ट्रांच्या १९६६ च्या दोन मानवी हक्क करारानुसार मूलभूत स्वरूपाच्या नागरी, राजकीय, आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक हक्कांना सर्वोच्च मान्यता मिळाली. जगातील जवळपास सर्व देशांनी या हक्कांना मान्यता दिली आहे. जागतिक कायद्याचा पाया असे त्याचे स्वरूप आहे. मूलभूत हक्कांमुळे लोकशाहीची मूलभूत तत्वे औपचारिक कायदेशीर हक्कांमध्ये परिवर्तित झाली आहेत.

३. मूलभूत हक्क : लोकशाही देशांमध्ये मूलभूत हक्कांची संविधानात तरतूद केलेली असते. राज्यसंस्थेमध्ये हे व्यक्तीला दिलेले अधिकार आहेत. भारतामध्ये मूलभूत हक्क संविधानाच्या तिसऱ्या विभागात नमूद केलेले आहेत. या मूलभूत हक्कांवर व्यक्तीने किंवा राज्यसंस्थेने बंधने आणली तर कोणीही नागरिक उच्च न्यायालय किंवा सर्वोच्च न्यायालयात दाद मागू शकतो.

चौकट ३ : सहा मूलभूत हक्क

- समतेचा अधिकार
- स्वातंत्र्याचा अधिकार
- शोषणाविरुद्धचा अधिकार
- धर्म स्वातंत्र्याचा अधिकार
- शैक्षणिक आणि सांस्कृतिक अधिकार
- घटनात्मक उपाय योजनांचा अधिकार

आर्थिक लोकशाही : नागरिक भागधारक असलेली लोकशाही : हे सामाजिक-आर्थिक तत्वज्ञान आहे. यामध्ये निर्णय घेण्याची प्रक्रिया एखाद्या मोठ्या कंपनीच्या- उद्योगाच्या भागधारकांकडून किंवा व्यवस्थापकांकडून नागरिकांकडे हस्तांतरीत केली जाते. कामगार, ग्राहक, पुरवठादार, शेजारी आणि सामान्य लोकांचा यात समावेश असतो. कोणतीही एक व्याख्या किंवा दृष्टिकोन आर्थिक लोकशाहीचे वर्णन करू शकत नाही. आर्थिक लोकशाहीच्या समर्थकांच्या मते आधुनिक आर्थिक संबंध हे त्यासाठी मोजाव्या लागणाऱ्या किंमतीची (नुकसानची) जबाबदारी घेत नाहीत. (उदा. सामाजिक किंवा पर्यावरण विषयक नुकसान) खासगी नफ्यापुढे सार्वजनिक स्वास्थ्य दुय्यम मानले जाते. तसेच आर्थिक धोरणाबाबतचे निर्णय घेताना राजकारणाला लोकशाहीकडून मिळालेला हक्क देत नाहीत. या नैतिक समस्यांबरोबरच आर्थिक लोकशाहीकडून व्यवहारी दावेही केले जातात. भांडवलशाही मध्ये समाविष्ट असलेले मागणी आणि पुरवठा यामधील अंतर कमी करण्याचा प्रयत्न आर्थिक लोकशाही करते.

राजकीय लोकशाही : राजकीय लोकशाहीच्या द्वारे लोकांना नेतृत्व निवडण्याचा अधिकार आहे. तसेच नेत्यांनी मांडलेली धोरणे आणि पदावरील त्यांचे वागणे याला त्यांना जबाबदार ठरविता येते. संसदेत आपले प्रतिनिधी कोण असतील तसेच राष्ट्रीय आणि स्थानिक पातळीवरील सरकारचे नेतृत्व कोणाकडे असेल हे लोक निश्चित करतात. नियमित, खुल्या आणि मुक्त वातावरणातील निवडणुकांमध्ये विविध राजकीय पक्षातील स्पर्धेतून ही निवड केली जाते. सरकार हे लोकांच्या संमतीवर

आधारित असते. लोकशाहीत लोक सार्वभौम असतात. त्यांच्याकडे सर्वोच्च राजकीय अधिकार असतात. सरकारमधील नेतृत्वाला लोकांकडून सत्ता मिळते. नेतृत्वाकडे सत्ता तात्पुरत्या स्वरूपात राहते.

ब. विकेंद्रीकरण :

विकेंद्रीकरण ही एक राजकीय प्रक्रिया आहे. ज्यामध्ये प्रशासकीय सत्ता, सार्वजनिक साधन संपत्ती आणि जबाबदारी केंद्र सरकारकडून स्थानिक-तळातील सरकारच्या घटकांकडे हस्तांतरित केली जाते. किंवा अशासकीय संस्था तसेच समुदायावर आधारित संस्थांकडे दिली जाते. १९९३ मध्ये भारत सरकारने घटनात्मक सुधारणांचे कायदे मंजूर केले. या कायद्यांचा उद्देश पंचायत संस्था म्हणजेच भारताच्या ग्रामीण प्रातिनिधिक संस्थांना सक्षम बनविणे आणि त्यांचे लोकशाहीकरण करणे हा होता. ७३ व्या घटना दुरुस्तीनुसार संविधानाने तिसऱ्या पातळीवरील (पहिली पातळी केंद्र सरकार, दुसरी राज्य सरकार) शासनाला म्हणजेच पंचायत राज्य संस्थांना अधिकृत मान्यता दिली. स्थानिक स्वराज्य सत्तेला किंवा पंचायत राज्य व्यवस्थेसाठी आवश्यक कायदेशीर बाबी निर्माण करण्यात आल्या. तेव्हापासून विकेंद्रीकरणाची प्रक्रिया गतिमान झाली आहे. ग्राम स्वराज्याचे उद्दिष्ट साध्य व्हावे या दिशेने प्रयत्न केले जात आहेत.

चौकट ४ : राजकीय, प्रशासकीय आणि आर्थिक विकेंद्रीकरण

राजकीय विकेंद्रीकरणामुळे धोरण निर्मितीची आणि कायदेविषयक सत्ता केंद्र सरकारकडून खालच्या स्तरावरील मंडळे किंवा स्थानिक परिषदांकडे हस्तांतरित केली जाते. या संस्था लोकशाही पद्धतीने लोकांनी निवडून दिलेल्या असतात.

प्रशासकीय विकेंद्रीकरणामध्ये नियोजन आणि अंमलबजावणीची जबाबदारी स्थानिक नागरी सेवकांकडे सोपविली जाते. हे नागरी सेवक निवडून आलेल्या स्थानिक सरकारच्या अधिकारक्षेत्रात येतात.

आर्थिक विकेंद्रीकरणात महसूल (कर) गोळा करण्याचे आणि (पैसे) खर्च करण्याचे अधिकार मध्यम आणि स्थानिक सरकारकडे दिले जातात. (संदर्भ:जागतिक बँक)

विकेंद्रीकरणाची मुख्य वैशिष्ट्ये :

- सामाजिक हितसंबंधी गटांकडून आणि निवडणुकांच्या माध्यमातून धोरण निर्मात्यांवर (लोकप्रतिनिधींवर) लोकांचे नियंत्रण;
- सर्व प्रौढ नागरिकांचे मतदानासाठी संस्थीभवन (उदा. एक व्यक्ती एक मत)
- राज्यसंस्थेकडून राजकीय स्वातंत्र्य
- बहुमताच्या नियमानुसार धोरणासंबंधी निर्णय घेतले जातात.

स्थानिक संस्थांना उत्तरदायी कसे करता येईल ?

या विभागात आपण स्थानिक संस्थांना गरीब आणि राजकीय दृष्ट्या वंचित समूहांसाठी अधिक उत्तरदायी बनविण्यासाठी आवश्यक तीन घटकांचा विचार करणार आहोत.

- राजकीय जीवनाच्या विविध क्षेत्रात म्हणजेच मतदान, प्रचार, सभांना हजेरी, पद मिळवण्यासाठी प्रयत्न करणे (निवडणूक लढविणे), प्रतिनिधींवर दबाव टाकणे या सर्वांच्या आधारे जागरूक असणारे नागरिक. अशा जागरूक नागरिकांमुळे सत्तेच्या गैरवापरावर नियंत्रण ठेवून समतोल साधता येतो.
- शासनातील उच्च पदस्थ अधिकाऱ्यांकडून आर्थिक आणि राजकीय पाठिंबा.
- अशा स्पर्धात्मक राजकीय पक्षांचे अस्तित्व की ज्यांची अधिमान्यता काही प्रमाणात तरी गरिबांना मदत करण्याच्या त्यांच्या क्षमतेवर अवलंबून असेल.

क. लोकशाहीपुढील आव्हाने:

भारतीय लोकशाहीपुढे काही मूलभूत आव्हाने आहेत : गरिबी, अशिक्षितपणा, कमी सहभाग, राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण, राजकीय हिंसाचार, भ्रष्टाचार, जमातवाद, प्रादेशिकतावाद इ. याशिवाय राजकीय (अ) सहभागाच्या बाबतीत महिला आणि वंचित समूहांचे प्रश्न अधिक महत्वाचे आहेत.

महिला

पितृसत्ता किंवा पुरुषप्रधानता कुटुंबानंतर राजकारणामध्ये मोठ्या प्रमाणात अस्तित्वात आहे. महिलांना देशात नेहमीच दुय्यम दर्जाचे नागरिक मानले जाते. त्यामुळे त्यांना राजकीय सहभागाच्या संधी फारच कमी असतात. अनेक ठिकाणी महिलांना निवडणुकीत त्यांच्या आवडीचा उमेदवार निवडण्याचा अधिकार नसतो. त्यांना कुटुंबाचा प्रमुख (जो सर्वसाधारणपणे पुरुष असतो) सांगेल त्याच उमेदवाराला मतदान करावे लागते. लोकसभा, राज्यांच्या विधानसभा, स्थानिक स्वराज्य संस्थातील महानगरपालिका, नगर परिषद, जिल्हा परिषद, पंचायत समिती ते ग्राम पंचायत या विविध निवडणुकात महिलांच्या मतदानाचे प्रमाण फारच कमी असते. स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांसाठी ३३% जागा आरक्षित असल्या तरी निवडणूक लढविण्याच्या बाबतीत फारच थोड्या महिला पुढाकार घेताना दिसतात. या जागा महिलांसाठी आरक्षित असल्याने राजकारणी लोकांचे कुटुंब किंवा कुटुंबातील पुरुष सदस्य पडद्यामागून नियंत्रण करतात.

वंचित लोकसमूह:

वंचित लोकसमूहांमध्ये दलित, आदिवासी, रोजंदारीवरील कामगार, मच्छिमार, बांधकाम मजूर आणि स्थलांतरित कामगार यांच्याही बाबतीत मतदानाचे प्रमाण फारच कमी दिसून येते. सरकारी यंत्रणा प्रत्येक वेळेस त्यांना मुख्य प्रवाहात आणण्याचा प्रयत्न करू शकत नाही. यासाठी या क्षेत्रात समाजाचे / समुदायाचे प्रयत्न गरजेचे आहेत. हे वंचित समूह नोंदणीकृत मतदार देखील नसतात. त्यामुळे यातील अनेक लोक निवडणुकीच्या प्रक्रियेबाहेर आणि त्यामुळे लोकशाहीच्या प्रक्रियेबाहेर असतात. यासाठी अशा वंचित लोकसमूहांना देशाच्या राजकीय परिघामध्ये आणणे आवश्यक आहे.

बहुपर्यायी प्रश्न : प्रकरण १ लोकशाही

१. अप्रत्यक्ष लोकशाहीला _____ असेही म्हणतात.
अ. प्रातिनिधिक ब. शाही क. नकारात्मक ड. जुनी
२. प्रत्यक्ष लोकशाहीची सुरुवात इसवी सन पूर्व तिसऱ्या शतकात _____ येथे झाली.
अ. इंडिया ब. इंग्लंड क. अथेन्स ड. अमेरिका
३. प्रातिनिधिक लोकशाहीत _____ सर्वोच्च अधिकार असतात.
अ. नेत्यांना ब. पक्षांना क. लोकांना ड. राजांना
४. संविधानात्मक शासन म्हणजे _____ शासन.
अ. कायद्याचे ब. पुरुषांचे क. हुकूमशाहांचे ड. झुंडीचे
५. भारतात डॉ. बी. आर. आंबेडकर यांनी _____ लोकशाहीचा आग्रहाने पुरस्कार केला.
अ. राजकीय ब. सामाजिक क. मर्यादित ड. यापैकी नाही
६. भारतीय राज्यघटनेत किती मूलभूत हक्कांचा समावेश करण्यात आलेला आहे ?
अ. चार ब. सहा क. दोन ड. दहा
७. भारतात स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांसाठी किती टक्के जागा राखीव आहेत ?
अ. ३३% ब. १५% क. ७०% ड. २७%
८. दलित, आदिवासी, रोजंदारीवरील कामगार, मच्छिमार यांना भारतात _____ समूह मानले जाते
अ. पुढारलेले ब. वंचित क. राज्यकर्ते ड. यापैकी नाही
९. प्रातिनिधिक लोकशाहीमध्ये _____ प्रक्रिया शासन आणि लोकांना जोडते.
अ. न्यायालय ब. निवडणूक क. हुकूमशाही ड. भ्रष्टाचार
१०. सार्वजनिक उत्तरदायित्व म्हणजे लोकप्रतिनिधीने जनतेला _____ असले पाहिजे.
अ. विरोधी ब. उत्तरदायी क. बेजबाबदार ड. यापैकी नाही

उत्तरे

- १) अ २) क ३) क ४) अ ५) ब ६) ब ७) अ ८) ब ९) ब १०) ब

प्रकरण २: निवडणुका

स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या निवडणुका

जगातील सर्वात मोठी लोकशाही असेलला देश अशी भारताची ओळख आहे. भारतातील लोकशाहीचा प्रयोग दीर्घकाळ टिकून आहे. आपण सातत्याने विशिष्ट कालावधीत, खुल्या आणि मुक्त निवडणुका घेतल्यामुळे लोकशाही यशस्वी झाली आहे. (याला अपवाद: १९७६ मध्ये आणीबाणी असल्याने निवडणुका झाल्या नाहीत.) भारतीय राज्यघटनेकडून जनतेला त्यांचे प्रतिनिधी आणि शासनकर्ते निवडण्याचा अधिकार मिळाला आहे. ही प्रक्रिया खालील तीन स्तरांवर / पातळीवर होणाऱ्या निवडणुकांतून पार पडते.

१) **राष्ट्रीय स्तर:** या स्तरामध्ये लोक प्रत्यक्ष पद्धतीने लोकसभेसाठी त्यांचे प्रतिनिधी निवडतात. लोकसभेचे प्रतिनिधी पाच वर्षांसाठी निवडून दिले जातात. निवडून आलेला व्यक्ती त्या विशिष्ट भागाचा किंवा मतदारसंघाचा संसदेतील प्रतिनिधी असतो. लोकसभेत लोकांनी प्रत्यक्ष पद्धतीने निवडून दिलेले ५४३ सदस्य (खासदार) आहेत. लोक त्यांची मते विविध राजकीय पक्षांच्या उमेदवारांना देतात. लोकसभा निवडणुकीतील उमेदवारांमध्ये सर्वाधिक मते मिळवणारा उमेदवार विजयी घोषित केला जातो. राज्यसभेचे सदस्य अप्रत्यक्ष पद्धतीने निवडले जातात. (अप्रत्यक्ष म्हणजे लोक या निवडणुकीत थेट सहभागी होत नाहीत तर लोकांनी निवडून दिलेले प्रतिनिधी मतदान करतात.) लोकसभा आणि घटक राज्यांच्या विधानसभेत निवडून आलेल्या सदस्यांकडून राज्यसभेचे सदस्य निवडले जातात.

२) **राज्य स्तर :** संसदीय लोकशाहीची पद्धत घटक राज्य स्तरावरही स्वीकारलेली आहे. या स्तरामध्ये विशिष्ट घटक राज्यातील लोक मतदान करून त्यांचे प्रतिनिधी निवडतात. प्रत्यक्ष पद्धतीने होणाऱ्या या निवडणुकीतून विधान सभेचे सदस्य पाच वर्षांसाठी निवडले जातात. निवडून आलेला प्रतिनिधी हा त्या घटक राज्यातील विशिष्ट भागाचे किंवा मतदारसंघाचे प्रतिनिधित्व करतो. महाराष्ट्राच्या विधानसभेत लोकांकडून प्रत्यक्ष पद्धतीने २८८ सदस्य (आमदार) निवडले जातात.

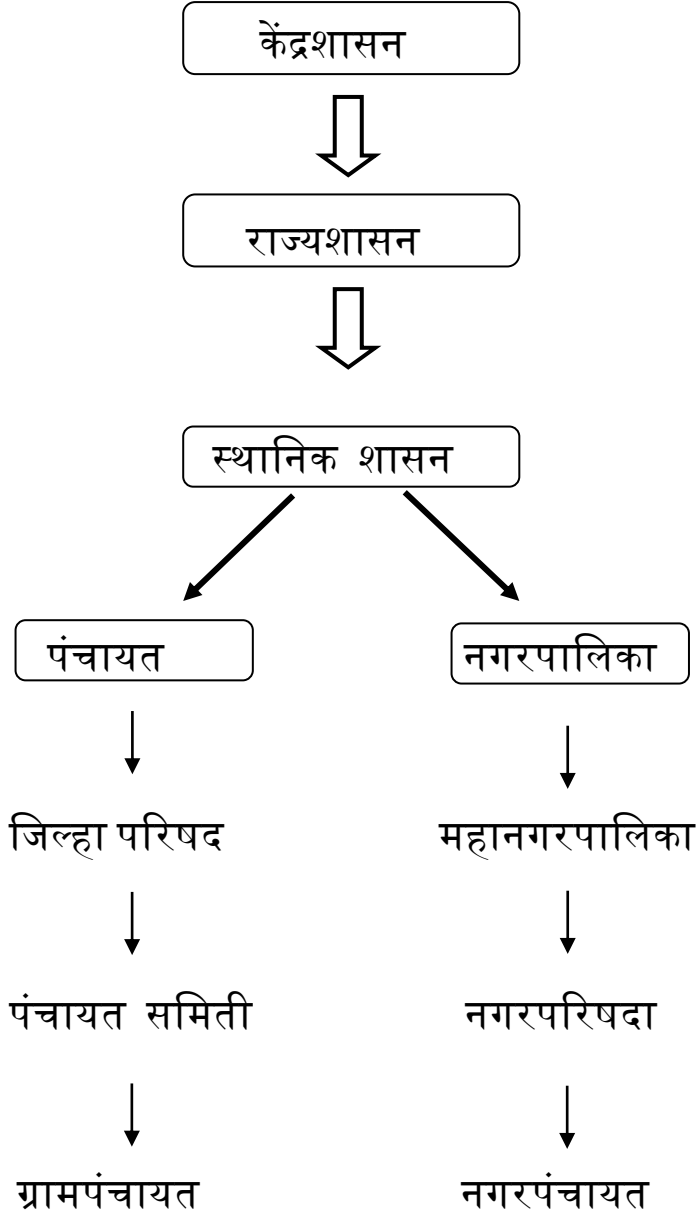
३) स्थानिक स्तर : सुशासन ही संकल्पना प्रत्यक्ष आणण्यासाठी भारतीय राज्यघटनेने अजून एका स्तराची भर घातली आहे. १९९० च्या दशकात शहरी आणि ग्रामीण भागांमध्ये स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या स्वरूपात हा स्तर अस्तित्वात आला. या प्रकरणात आपण शहरी आणि ग्रामीण स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या निवडणुकांची सविस्तर माहिती घेऊया.

स्थानिक पातळीवरील संस्था: आपल्या देशाचा भौगोलिक विस्तार आणि त्याच्या जोडीला असलेली सामाजिक आणि सांस्कृतिक विविधता वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. प्रचंड मोठी असलेली लोकसंख्या शासनविषयक अनेक आव्हाने निर्माण करते. आपल्या घटनेच्या ७ व्या भागात केंद्र आणि राज्य शासन यामध्ये अधिकार आणि कार्याची विभागणी केली आहे. यासाठी तीन प्रकारच्या याद्या / सूची घटनेत समाविष्ट आहेत. परंतु बदलत्या काळानुसार शासनाचा विस्तार अधिक व्यापक होत गेला. लोकांना जवळचे - आपलेसे वाटेल असे सरकार असण्याची गरज निर्माण झाली. लोक जिथे शासन प्रक्रियेचा भाग असतील आणि स्थानिक प्रश्न आणि समस्या सोडवू शकणारे लोकप्रतिनिधी निवडू शकतील असे शासन आवश्यक ठरू लागले. ही कल्पना प्रत्यक्ष आणण्यासाठी भारतीय संसदेने १९९३ मध्ये दोन ऐतिहासिक घटना दुरुस्त्या मंजूर केल्या. ७३ वी आणि ७४ वी घटना दुरुस्ती कायदा म्हणजे स्थानिक लोकशाही आणि स्थानिक शासन ही तत्वे साकार करण्याच्या दिशेने महत्वाचे पाऊल आहे.

७३ वी आणि ७४ वी घटना दुरुस्ती कायद्यातील तरतुदी: या कायद्यामुळे ग्रामीण भागातील पंचायत राज्य व्यवस्थेला आणि शहरी भागातील नगरपालिका शासनाला घटनात्मक दर्जा प्राप्त झाला. भारताच्या स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या कार्यपद्धतीमध्ये मोठ्या प्रमाणात चढ-उतार झाले आहेत. प्राचीन काळापासून भारताच्या ग्रामीण भागात ५ वयस्कर व्यक्तींची समिती म्हणजेच पंचायत अस्तित्वात होती. सर चार्ल्स मेटकाफ यांनी या ग्रामीण समित्यांना-समुदायांना 'छोटी गणराज्ये' अशी उपमा दिली होती. काळाच्या प्रवाहात या समित्या - समुदाय नष्ट झाले. स्वातंत्र्यानंतर भारत सरकारने बलवंतराय मेहता समिती, अशोक मेहता समिती अशा विविध समित्यांच्या मार्फत या संस्थांचे पुरुज्जीवन करण्याचा प्रयत्न केला. परंतु दुर्दैवाने ते सर्व प्रयत्न अयशस्वी झाले. १९९० च्या दशकाच्या सुरुवातीला उदारीकरणातून आलेल्या सुधारणांमुळे विकेंद्रीकरणाच्या प्रक्रियेला गती मिळाली. भारतीय संसदेने १९९३ मध्ये ७३ वी आणि ७४ वी घटना दुरुस्ती कायदा मंजूर केला. या कायद्याद्वारे राज्याच्या धोरणाच्या मार्गदर्शक तत्वांमधील ४० व्या कलमाची अंमलबजावणी झाली. यामुळे घटनेमध्ये ११ आणि ११ अ या अनुसूचीचा समावेश करण्यात आला. कलम २४३ ते २४३ ओ ही कलमे पंचायत राज्यासंबंधी तर कलम २४३ पी ते २४३ झेड जी ही कलमे शहरी स्थानिक स्वराज्य शासनाशी संबंधित आहेत. घटनेत समाविष्ट ११ व्या अनुसूचीमध्ये

ग्रामीण स्थानिक संस्थांसाठी २९ कार्ये स्पष्ट केली आहेत. तर १२ व्या अनुसूचीनुसार शहरी स्थानिक संस्थांसाठी १८ कार्ये निश्चित केली आहेत.

वरील दोन कायदानुसार आपल्या संघराज्य शासनात तिसरा स्तर समाविष्ट करण्यात आला. भारत हा तीन स्तरांची संघराज्यात्मक लोकशाही शासनव्यवस्था असणारा जगातील एकमेव देश आहे. याचे स्पष्टीकरण तक्ता क्र. २.१ मध्ये दिले आहे.

तक्ता क्र. २.१

७३ आणि ७४ व्या घटनादुरुस्ती कायद्यातील वैशिष्ट्ये :

१) ग्राम सभा किंवा वॉर्ड सभा (बैठका) : ग्रामसभा किंवा वॉर्ड सभा ही तळपातळीवर कार्य करणारी संस्था आहे. ग्रामीण भागातील किंवा शहरी वॉर्डातील नोंदणी झालेले सर्व मतदार याचे सदस्य असतात. भारतातील स्थानिक लोकशाही आणि सत्तेच्या विकेंद्रीकरणाचा पाया अशीही या संस्थांची ओळख आहे. तळपातळीवरील लोक ग्राम सभा किंवा वॉर्ड सभेच्या बैठकीत थेट सहभागी होऊ शकतात. बैठकीत त्यांच्यापुढील प्रश्नांची चर्चा करणे, सूचना किंवा प्रस्ताव मांडणे, प्रतिनिधींना प्रश्न विचारणे, तसेच प्रतिनिधींनी सादर केलेल्या योजना आणि अंदाजपत्रकाला मंजूरी देणे इत्यादी गोष्टी लोक करू शकतात. थोडक्यात ग्रामसभा किंवा वॉर्ड सभा म्हणजे भारतीय संसदेची तळपातळीवरील प्रतिकृती होय.

२) अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमातीमधील स्त्रियांसाठी आरक्षण: समाजातील सर्व घटकांना योग्य आणि समान प्रतिनिधित्व मिळावे यासाठी अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमातींना त्यांच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात प्रतिनिधित्वामध्ये राखीव जागा देण्यात आल्या आहेत. याबरोबर उमेदवारांसाठी एक तृतीयांश जागा राखीव ठेवण्यात आल्या आहेत. महाराष्ट्र, मध्य प्रदेश, गुजरात या राज्यांमध्ये पंचायती राज्य संस्थांमध्ये महिलांसाठी ५० टक्के जागा राखीव ठेवण्यात आल्या आहेत.

३) राज्य निवडणूक आयोग: शहरी आणि ग्रामीण स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या निवडणुका घेण्यासाठी राज्य निवडणूक आयोग स्थापन करण्याची तरतूद या घटना दुरुस्तीमध्ये आहे. यामध्ये ग्रामीण भागासाठी जिल्हा परिषद, पंचायत समिती आणि ग्राम पंचायत तर शहरी भागासाठी महानगरपालिका, नगर परिषदा आणि नगर पंचायती या संस्थांचा समावेश होतो. या घटना दुरुस्तीमधील कलम २४३के आणि २४३ झेड ए यामध्ये राज्य निवडणूक आयोग स्थापन करण्याची तरतूद आहे. ७३ आणि ७४ वी घटनादुरुस्ती आणि त्यातील तरतुदींच्या आधारे निवडणूक आयोगाला स्वतंत्र दर्जा मिळावा असा उद्देश आहे. यामुळे कोणाच्याही हस्तक्षेपाशिवाय खुल्या आणि मुक्त वातावरणात निवडणुका घेता येतील अशी अपेक्षा आहे.

स्थानिक पातळीवरील निवडणूक प्रक्रियेत व्यक्तीची भूमिका :

लोकशाही ही एक व्यवस्था आहे तसेच जीवन प्रणाली आहे. निवडणूक प्रक्रियेत जेव्हा लोकांचा सक्रिय सहभाग असेल तेव्हाच लोकशाहीला अर्थ प्राप्त होईल. पुढे दिलेल्या उपक्रमातून नागरिक म्हणून आणि व्यक्ती म्हणून निवडणूक प्रक्रियेत आपली भूमिका काय असावी हे समजण्यासाठी मदत होईल.

बहुपर्यायी प्रश्न: प्रकरण २ निवडणुका

१. भारतीय लोक राष्ट्रीय पातळीवर _____ त्यांचे प्रतिनिधी प्रत्यक्षपणे निवडतात.
अ.लोकसभेसाठी ब. राज्यसभेसाठी क. विधानसभेसाठी ड. विधानपरिषदेसाठी
२. लोकांकडून प्रत्यक्षपणे निवडल्या जाणाऱ्या लोकसभेत _____ सदस्य आहेत.
अ. २५० ब. ५४३ क. ५०० ड. ७५०
३. राज्यसभेचे सदस्य _____ निवडले जातात.
अ. प्रत्यक्षपणे ब. अप्रत्यक्षपणे क. खासगीपणे ड. यापैकी नाही
४. महाराष्ट्राच्या विधानसभेत _____ सदस्य आहेत.
अ. ५४३ ब. २४४ क. २८८ ड. २५०
५. _____ ही भारतीय संसदेची स्थानिक पातळीवरील प्रतिकृती आहे.
अ. लोकसभा ब. विधानपरिषद क. ग्रामसभा ड. राज्यसभा
६. भारतीय राज्यघटनेच्या ७३ व्या घटनादुरुस्तीद्वारे ग्रामीण भागातील पंचायती राज्य व्यवस्थेला _____ मान्यता मिळाली.
अ. कायदेशीर ब. नैतिक क. ऐतिहासिक ड. भौगोलिक
७. ७३ व्या आणि ७४ व्या घटनादुरुस्ती कायद्याद्वारे आपल्या संघराज्य चौकटीत तिसऱ्या स्तरावरचे शासन निर्माण करण्यात आले, त्याला _____ शासन असे म्हणतात.
अ. केंद्रीय ब. राज्य क. राष्ट्रीय ड. स्थानिक
८. महाराष्ट्राच्या पंचायत राज्य संस्थांमध्ये _____ जागा महिला उमेदवारांसाठी राखीव आहेत. अ. ५०% ब. ३०% क. ३३% ड. यापैकी नाही
९. ग्रामीण आणि शहरी स्थानिक शासनामध्ये अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमातींसाठी आरक्षित ठेवलेल्या जागा त्यांच्या लोकसंख्येच्या _____ असतात.
अ. ३३% ब. ५०% क. प्रमाणात ड. २५%
१०. महानगरपालिका ही _____ स्थानिक स्वराज्य संस्थेचा भाग आहे.
अ. शहरी ब. ग्रामीण क. दोन्ही ड. केंद्रीय

उत्तरे

- १) अ २) ब ३) ब ४) क ५) क ६) अ ७) ड ८) अ ९) क १०) अ

उपक्रम:

- १) तुम्ही ज्या भागात म्हणजे ग्रामीण किंवा शहरी भागात राहता तेथील निवडून आलेल्या लोक प्रतिनिधींचे नाव शोधा. निवडणुकीच्या काळात या प्रतिनिधीने कोणती आश्वासने दिली होती आणि तुमच्या भागात प्रत्यक्ष किती कामे केली याचा शोध घ्या.
- २) राष्ट्रीय, राज्य किंवा स्थानिक निवडणुकीत मतदान करण्यासाठी तुम्ही राहात असलेल्या भागात मतदार यादीमध्ये स्वतःचे नाव नोंदवा. जर तुम्ही तुमचे घर बदलले तर बदललेल्या भागातील मतदार यादीत नाव नोंदवा. आता मतदार नोंदणी ऑनलाईन पद्धतीनेही करता येते.
- ३) महानगरपालिका, जिल्हा परिषद किंवा ग्राम पंचायतीला भेट द्या.
- ४) तुमच्या भागातील ग्राम सभा किंवा वॉर्ड समितीच्या बैठकीला हजर रहा.
- ५) तुमच्या भागातील शहरी किंवा ग्रामीण स्थानिक संस्थांची कार्ये कोणती आहेत ते शोधा.
- ६) तुमच्या भागातील समस्या, आव्हाने आणि प्रश्न कोणते आहेत ते शोधून स्थानिक स्वराज्य संस्थांनी त्यावर काय उपाय केले ते शोधा.
- ७) मागील निवडणुकीत तुमच्या भागात कोणत्या राजकीय पक्षांनी निवडणूक लढविली होती, त्यांची नावे शोधा. त्या पक्षांचा निवडणूक जाहीरनामा किंवा निवडणुकीतले मुद्दे कोणते होते ? एखाद्या राजकीय पक्षाला स्थानिक प्रश्न किती प्रमाणात सोडविता आले ? पक्षाची राजकीय विचारसरणी कोणती होती ? राजकीय पक्षाचे चिन्ह काय होते ? ही माहिती मिळवा.

सुशासन

सुशासनाचा संबंध विशिष्ट रचना आणि प्रक्रिया यांच्याशी आहे. यांच्या आधारे सरकारच्या कारभारामध्ये उत्तरदायित्व, पारदर्शकता, प्रतिसादक्षमता, कायद्याचे राज्य, स्थिरता, निःपक्षपातीपणा आणि सर्वसमावेशकता, सबलीकरण आणि व्यापक पातळीवर सहभाग या गोष्टींची जनतेला हमी मिळेल अशी योजना करणे होय. जेव्हा शासन धोरणे तयार करताना आणि त्यांची अंमलबजावणी करताना वर उल्लेख केलेल्या तत्वांना बांधील असते त्याला सुशासन असे म्हणता येते.

सुशासनाचा अर्थ :

१९८९ मध्ये जागतिक बँकेच्या एका अभ्यासात सुशासनाची संकल्पना महत्वाची मानली गेली. सहारा वाळवंटातील दक्षिण आफ्रिकेतील “संकटापासून चिरंतन विकासापर्यंत” याविषयीच्या अहवालात सुशासनाचा उल्लेख पहिल्यांदा करण्यात आला. सहारा वाळवंटातील राष्ट्रांत संस्थात्मक सुधारणा आणि अधिक कार्यक्षम आणि सुधारित सार्वजनिक क्षेत्र असण्याची गरज स्पष्ट करण्यात आली. या संशोधन अहवालातून सुशासनाचे चार मुख्य पैलू स्पष्ट करण्यात आले.

१. सार्वजनिक क्षेत्र व्यवस्थापन
२. उत्तरदायित्व
३. विकासासाठी कायदेशीर चौकट
४. माहिती आणि पारदर्शकता

भारतातील शासन व्यवस्थांचा आधार लोकशाही हा आहे. अशा देशात सुशासन हे सर्वसमावेशकता आणि जनतेचा सहभाग या घटकांवर अवलंबून असते. लोकशाही राष्ट्रातील शासन व्यवस्था उत्तरदायी आणि पारदर्शक होण्यासाठी प्रत्येक पातळीवर जनतेचा (लोकांचा) सहभाग आवश्यक ठरतो. लोक सहभागामुळे शासनाला अधिक चांगली धोरणे तयार करता येतात. तसेच ही धोरणे समाजाला समजावून सांगणे आणि धोरणांची यशस्वी अंमलबजावणी करणे यासाठीही लोकांचा सहभाग आवश्यक असतो.

शासनाची धोरणे सर्वसमावेशक आणि लोकांना उपयुक्त असावी लागतात. त्यामुळे मुख्य राजकीय प्रक्रियेत नागरिकांचा सहभाग वाढू शकतो. लोक थेट निवडणूक लढवून किंवा अप्रत्यक्षपणे मतदान करून निवडणूक प्रक्रियेत सहभाग घेतात. लोकसहभागातून

शासन भक्कम होऊ शकते आणि असे शासन लोकांना उपयुक्त धोरणे जास्त प्रमाणात राबवू शकते.

सुशासन म्हणजे दोन बाजूंची प्रक्रिया आहे. एकीकडे शासनाने धोरणे तयार करताना उत्तरदायित्व आणि पारदर्शकता यांची हमी दिली पाहिजे. दुसऱ्या बाजूने लोकांनी शासनाच्या प्रक्रियेत सहभागी होऊन ते अधिक चांगले केले पाहिजे.

सुशासनाची सुरुवात, या संकल्पनेचा विकास आणि अर्थ आपण पाहिला. विविध आंतरराष्ट्रीय संस्था, धोरण निर्माते आणि संशोधक- शिक्षणतज्ज्ञ यांनी सुशासनासाठी सांगितलेले आवश्यक घटक कोणते आहेत ते पाहू.

सुशासनाचे गुणधर्म

१. सहभाग : सुशासनाचा महत्वाचा गुणधर्म म्हणजे समाजातील प्रत्येक घटकाचा समान सहभाग होय. प्रत्येकाला निर्णय प्रक्रियेत सहभाग मिळणे यात अपेक्षित आहे. हा सहभाग लोक प्रत्यक्ष किंवा कायदेशीर मध्यस्थ संस्थांच्या मार्फत किंवा प्रतिनिधींच्या द्वारे घेऊ शकतात. सहभाग पूर्ण माहितीवर आधारित आणि संघटित स्वरूपाचा लागतो. याचा एक अर्थ संघटनेचे स्वातंत्र्य तसेच अभिव्यक्तीचे स्वातंत्र्य हा आहे. संघटित नागरी समाज ही त्याची दुसरी बाजू होय. समाजातील सर्व घटकांना त्यांच्यावर प्रभाव टाकणाऱ्या धोरण निर्मितीबद्दल भूमिका व्यक्त करता आली पाहिजे. अशी भूमिका मांडताना कोणत्याही प्रकारची भीती किंवा दुजाभाव असता कामा नये.

२. कायद्याचे राज्य: सुशासनासाठी योग्य कायदेशीर चौकट आवश्यक असते. आणि त्याची अंमलबजावणी निःपक्षपातीपणे व्हावी लागते. त्याचबरोबर मानवी हक्कांची विशेषतः अल्पसंख्यांक लोकांच्या मानवी हक्कांचे पूर्ण संरक्षण करावे लागते. कायद्याची निःपक्षपाती अंमलबजावणी करण्यासाठी स्वतंत्र न्यायव्यवस्था असावी लागते. तसेच पक्षपात न करणारे आणि भ्रष्टाचाराला बळी न पडणारे पोलीस दलही आवश्यक असते. ज्यांना कायदेतज्ज्ञ / वकिलांची फी देणे परवडत नाही अशा गरीब आणि गरजू लोकांना मोफत कायदेशीर सल्ला/मदत देण्याची तरतूद असणेही आवश्यक असते. सुशासनामध्ये न्यायालय तसेच विधिमंडळाच्या सुधारणा आणि कायद्याचे शिक्षण आणि प्रशिक्षण या घटकांना महत्व द्यावे लागते.

३. पारदर्शकता : पारदर्शकता म्हणजे शासनाने निर्णय घेताना आणि त्या निर्णयांची अंमलबजावणी करताना कायदे आणि नियम यांचे पालन करणे होय. निर्णयांचा प्रभाव ज्यांच्यावर पडणार आहे अशा लोकांना त्यासंबंधी मोफत आणि थेटपणे माहिती उपलब्ध करून देणे आवश्यक असते. निर्णयांसंबंधी आवश्यक ती सर्व माहिती पुरवावी लागते. ही माहिती लोकांना समजेल अशा पद्धतीने आणि सहज उपलब्ध अशा माध्यमातून दिली गेली पाहिजे.

४. प्रतिसादक्षमता: सुशासन या संकल्पनेत प्रत्येक संस्था आणि प्रक्रियेतून नागरिकांना विविध सेवा योग्य वेळेत उपलब्ध झाल्या पाहिजेत. शासकीय संस्था उत्तरदायी असल्यामुळे किंवा त्यांनी नागरिकांना वेळेत प्रतिसाद दिला तर सार्वजनिक क्षेत्रात त्यांना अधिमान्यता मिळते. तसेच यामुळे शासनाला सहजपणे लोकांकडून व्यापक स्वीकृती मिळते आणि कारभारात परिणामकारकता प्राप्त करता येते.

५. एकमत साध्य करण्यासाठी प्रयत्न: समाजामध्ये विविध घटक आणि त्यांची अनेक मते अस्तित्वात असतात. सुशासनाच्या माध्यमातून समाजातील विविध हितसंबंधी गटांमध्ये मध्यस्थी करणे आवश्यक असते. यातून संपूर्ण समाजाचे-सामूहिक हित कसे साध्य होईल यासाठी प्रयत्न करावे लागतात. चिरंतन मानवी विकासासाठी दीर्घकालीन आणि व्यापक दृष्टिकोन तसेच विकासाची उद्दिष्टे साध्य करण्याचे मार्ग निश्चित करणे गरजेचे असते.

६. समता आणि सर्वसमावेशकता: समाजातील सर्व सदस्यांना आपण समाजाचे घटक आहोत अशी भावना तयार होणे आवश्यक असते. समाजाच्या मुख्य प्रवाहापासून आपण वगळले गेलो आहोत अशी भावना सदस्यांमध्ये निर्माण होऊ देऊ नये. असे घडले तरच समाजाचे हित साध्य होऊ शकते. यासाठी प्रत्येक गटाला विशेषतः वंचित घटकांना/गटांना त्यांचे हित साध्य करण्याची आणि प्रगती करण्याची संधी मिळाली पाहिजे.

७. प्रभावीपणा आणि कार्यक्षमता: सुशासन म्हणजे संस्था आणि प्रक्रिया यांच्याद्वारे समाजाचे हित आणि गरजा पूर्ण होतील असे निर्णय झाले पाहिजेत. यासाठी उपलब्ध साधनांचा योग्य वापर करावा लागतो. सुशासनामध्ये कार्यक्षमता आणण्यासाठी भविष्याचा विचार करून नैसर्गिक संसाधनांचा वापर करणे आणि पर्यावरणाचे संरक्षण करणे अपेक्षित असते.

८. उत्तरदायित्व: उत्तरदायित्व हा सुशासनाचा आवश्यक घटक आहे. सरकारी संस्थांबरोबरच खासगी क्षेत्र आणि नागरी समाजातील संघटनाही त्यांच्या सभासदांप्रती आणि लोकांना उत्तरदायी असल्या पाहिजेत. पारदर्शकता आणि कायद्याचे राज्य असेल तरच उत्तरदायित्व ही संकल्पना प्रत्यक्षात आणता येते.

सुशासन या शब्दातून विविध प्रक्रिया आणि परिणाम अशा व्यापक गोष्टींचा समावेश होतो. त्यामुळे शासन या शब्दाच्या तुलनेत सुशासन हा शब्द अर्थ आणि परिणामांच्या बाबतीत अधिक सर्वसमावेशक झाला आहे. शासनामध्ये राजकीय समुदायाच्या यंत्रणा आणि संस्थात्मक व्यवस्थांचा समावेश होतो. सुशासनामध्ये संघटनांच्या विकासाबरोबर लोकांच्या विकासासाठी धोरणे तयार करण्याचा समावेश होतो.

धोरणे तयार करण्यासाठी आणि त्यांची अंमलबजावणी करण्यासाठी शासन विविध गटांच्या संयुक्त सहभागावर अवलंबून असते. सुशासनामध्ये या सर्व प्रक्रियांची कार्यक्षमता वाढविण्याबरोबरच त्या लोकशाही पद्धतीने राबवून, लोकांच्या गरजांना प्रतिसाद देणाऱ्या आणि उत्तरदायी स्वरूपाच्या केल्या जातात.

सुशासन ही लोकशाही शासनाच्या औपचारिक संस्थांच्या पलीकडे जाणारी प्रक्रिया आहे. यामध्ये पुढील मूलभूत विषयांचा समावेश होतो: सर्वांना प्रतिनिधित्व देणारे कायदेमंडळ, भेदाभेद न करणारे कायदे, कार्यक्षम, निःपक्षपाती आणि जलद गती असणारी न्यायालयीन प्रक्रिया, पारदर्शक सार्वजनिक संस्था; मानवी हक्कांचे सार्वत्रिक संरक्षण, सार्वजनिक अधिकाऱ्यांच्या निर्णयांचे उत्तरदायित्व आणि केंद्रीय पातळीकडून स्थानिक पातळीकडे संसाधने आणि निर्णय प्रक्रियेचे हस्तांतर करणे अशा विविध गोष्टींचा समावेश होतो.

भारतातील सुशासन:

कौटिल्याच्या १ अर्थशास्त्रामध्ये सुशासनाची तत्वे अधोरेखित केली आहेत. " प्रजेच्या सुखातच राजाचे सुख असते, प्रजेचे कल्याण झाले म्हणजे राजाचेही कल्याण साध्य होते, ज्या गोष्टी केवळ राजाला आनंद देतात त्या योग्य नाहीत तर ज्या गोष्टींमुळे प्रजेला समाधान मिळते त्याच गोष्टी राजाने योग्य मानाव्या ! "

१. इसवी सन पूर्व चौथ्या शतकात कौटिल्य या भारतीय राजकीय विचारवंताने संस्कृत भाषेत अर्थशास्त्र नावाचा ग्रंथ लिहिला असावा, असे अभ्यासकांचे मत आहे. कौटिल्य हा चाणक्य, विष्णुगुप्त या नावाने ओळखला जातो आणि तो सम्राट चंद्रगुप्त मौर्याचा गुरु आणि महामंत्री होता. अर्थशास्त्र ग्रंथामध्ये राज्याचा उदय, विकास तसेच राजा आणि नागरिक यातील संबंधांबाबत सविस्तर विवरण आहे.

भारतीय राज्यघटनेमधील प्रास्ताविकेत सुशासन या शब्दाचा उल्लेख नाही. घटनेच्या कलम ३७ मधील राज्याच्या धोरणाची मार्गदर्शक तत्वे दिली आहेत त्यात सुशासन या शब्दाचा संदर्भ दिलेला आहे. मार्गदर्शक तत्वांची न्यायालयाकडून अंमलबजावणी करता येत नाही. परंतु देशाच्या सुशासनासाठी ही तत्वे मूलभूत मानली जातात. या तत्वांचा वापर करून / तत्वांच्या आधारे राज्यसंस्थेने कायदे निर्माण करावेत असे बंधन आहे. मार्गदर्शक तत्वांमध्ये सुशासन या विषयाच्या मुख्य / गाभ्याच्या मुद्द्यांवर भर दिला आहे. उदाहरणार्थ जीवन जगण्यासाठी पुरेशी साधने मिळण्याचा अधिकार, स्त्री-पुरुष यांना समान कामासाठी समान वेतन, संसाधनांचे समान वाटप इत्यादी.

सुशासनामधील समस्यांची म्हणजेच प्रशासनिक सुधारणांची चर्चा प्रत्येक पंचवार्षिक योजनेत आणि संसदेच्या समित्यांमध्ये केली जाते. याचबरोबर भारत सरकारने आजर्पयंत सुशासन या विषयासाठी स्थापन केलेल्या ३४ समित्यांनी मोठ्या प्रमाणात सुधारणा सुचवल्या आहेत.

१९९० नंतरच्या शासकीय अहवालात सुशासनाची आवश्यक तत्वे स्पष्ट केली आहेत. सरकार निवडण्यासाठी घटनेने संरक्षित केलेला अधिकार, उत्तरदायी आणि पारदर्शक सरकार, सामाजिक आणि आर्थिक स्वरूपाच्या सार्वजनिक सेवांचे कार्यक्षम वितरण, स्थानिक शासनाची कार्यक्षमता आणि परिणामकारकता वाढविण्यासाठी विशेष लक्ष, सार्वजनिक शिक्षण आणि आरोग्य या प्रमुख सेवांचे वितरण, कायद्याचे राज्य आणि अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, अल्पसंख्यांक अशा वंचित समूहांचे संरक्षण करणे या बाबींचा समावेश होतो.

आपल्या देशात सुशासनाचे उत्तम उदाहरण म्हणजे १३ ऑक्टोबर २००५ रोजी अस्तित्वात आलेला माहिती अधिकार कायदा. या कायद्यातील तरतुदींच्या आधारे नागरिक शासनाकडून किंवा सार्वजनिक अधिकाऱ्यांकडून माहिती मागवू शकतात. माहितीचा अधिकार हा भारतीय लोकशाही बळकट करण्यासाठी महत्वाचा कायदा मानला जातो. या कायद्यामुळे स्थानिक, राज्य आणि राष्ट्रीय पातळीवर सार्वजनिक अधिकाऱ्यांकडून माहिती मिळवण्याचा अधिकार नागरिकांना मिळाला आहे. या कायद्याच्या माध्यमातून शासनामध्ये पारदर्शकता आणि उत्तरदायित्व यावे आणि त्यातून सुशासन साध्य व्हावे असा उद्देश आहे.

शासनाने केलेला राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायदा, २००५ हे सुशासनाचे दुसरे उदाहरण आहे. त्याचेच नाव आता महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायदा असे आहे. प्रत्येक नागरिकाला कामाचा अधिकार मिळावा यादृष्टीने हे एक पाऊल आहे. ही जगातील सर्वात मोठी समाज कल्याणाची योजना आहे.

एकविसाव्या शतकात भारतीय संसदेने लागू केलेला शिक्षण अधिकार कायदा, २००९ हा सुशासनाचे उद्दिष्ट साध्य करण्याच्या वाटचालीतील अतिशय महत्वपूर्ण कायदा आहे. सहा ते चौदा वयोगटातील सर्व मुलांना शाळेमध्ये प्रवेश मिळून तासाला हजर राहता यावे याची हमी राज्यसंस्थेने द्यावी, असे बंधन कायद्यात आहे. शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण करण्याचे वचन साध्य व्हावे हा त्याचा उद्देश आहे.

सुशासन या संकल्पनेचा अर्थ, तत्वे आणि उदाहरणे पाहिल्यानंतर ही एक व्यापक आणि गतीमान संकल्पना आहे, हे समजले असेल. शासनाचा कारभार हा सुशासन होण्यासाठी शासनाच्या प्रत्येक पातळीमध्ये लोकांचा सहभाग असणे आवश्यक आहे. लोकांच्या कल्याणासाठी असलेली आदर्श रचना त्यातून साध्य करता येईल. नागरिकांसाठी शासनाचा कारभार अधिक कार्यक्षम, परिणामकारक आणि लाभदायक व्हावा यासाठी सुशासन ही संकल्पना जतन करून व्यवहारात आणण्याची आवश्यकता आहे.

बहुपर्यायी प्रश्न: प्रकरण ३ सुशासन

- १) 'सुशासन' या संकल्पनेचा उदय _____ साली झाला.
अ) १९८९ ब) १९९५ क) २००० ड) २००५
- २) राज्यकारभारात पारदर्शकता, कार्यक्षमता आणि गतिमानता निर्माण करण्यासाठी _____ ही प्रक्रिया आवश्यक असते.
अ) विसंवाद ब) सुशासन क) केंद्रीकरण ड) विकेंद्रीकरण
- ३) केंद्र सरकारने _____ या वर्षी 'माहितीचा अधिकार' हा कायदा मंजूर केला.
अ) २००२ ब) २००५ क) २००७ ड) २००९
- ४) शासन हे सुशासन होण्यासाठी _____ हा अत्यंत महत्वाचा घटक आहे.
अ) लोकसहभाग ब) केंद्रीकरण क) खाजगीकरण ड) यापैकी नाही
- ५) 'महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायदा' (मनरेगा) हा कायदा _____ या वर्षी मंजूर केला.
अ) २००१ ब) २००५ क) २००३ ड) यापैकी नाही
- ६) भारतीय संसदेने _____ साली शिक्षण अधिकार कायदा मंजूर केला.
अ) २००२ ब) २००५ क) २००७ ड) २००९
- ७) राष्ट्रीय शिक्षण अधिकार कायदा २००९ हा _____ या वयोगटातील बालकांशी संबंधित आहे.
अ) १ ते ६ ब) ६ ते १४ क) १५ ते २१ ड) यापैकी सर्व
- ८) "प्रजेच्या सुखातच राजाचे सुख सामावलेले असते", असे कोण म्हणाले ?
अ) ऍरिस्टोटल ब) कौटिल्य क) टागोर ड) हॉब्स
- ९) मनरेगा या योजनेनुसार ----- ची हमी देण्यात आली.
अ) शिक्षणाची ब) रोजगाराची क) मतदानाची ड) यापैकी नाही
- १०) खालीलपैकी कोणता घटक सुशासनाचे वैशिष्ट्य आहे ?
अ) सहभाग ब) कायद्याचे राज्य क) पारदर्शकता ड) यापैकी सर्व

उत्तरे

- १) अ २) ब ३) क ४) अ ५) ब ६) ड ७) ब ८) ब ९) ब १०) ड

अभ्यासक्रम प्रत्यक्ष व्यवहाराला जोडण्यासाठी पुढील गोष्टी करता येतील.

- वरील घटकात दिलेले सिद्धांत समजावून घेऊन विद्यार्थ्यांना आपल्या रोजच्या जीवनात लोकशाही तत्वांचा वापर करण्यासाठी प्रोत्साहन द्यावे.
- निवडणूक प्रक्रियेतील विविध विषयांवर विद्यार्थ्यांना सादरीकरण (व्याख्यान, स्लाईड शो) करण्यास सांगावे.
- विद्यार्थ्यांनी आसपासच्या परिसरात मतदार नोंदणीसाठी प्रचार करावा यासाठी प्रोत्साहन द्यावे.
- आपल्या वर्गातील सर्व पात्र विद्यार्थ्यांची मतदार म्हणून अधिकृत नोंदणी करण्यासाठी प्रयत्न करावेत.
- महाविद्यालयात निवडणूक प्रक्रिया आणि लोकशाही या विषयावर निबंध स्पर्धा आयोजित करावी.
- परिसरात निवडून आलेला प्रतिनिधी, राजकीय दृष्ट्या सक्रिय व्यक्ती किंवा निवडणूक लढविलेल्या व्यक्तीची मुलाखत घेऊन सादरीकरण करावे.
- विद्यार्थ्यांना नाटक, प्रहसन, छोट्या गोष्टी किंवा लघुनाटिका तसेच जनसंज्ञापन आणि वृत्तपत्र विभागाच्या विद्यार्थ्यांना लघुपट, ललित कलेच्या विद्यार्थ्यांना पोस्टर तयार करण्यासाठी प्रोत्साहन द्यावे.
- विद्यार्थ्यांच्या कामावरून महिन्याचे नेता / नेतृत्व जाहीर करावे.
- महाविद्यालयात प्रायोगिक निवडणूका आयोजित कराव्या.